

Sylwester Jędrzejewski

Jom Kippur : próba znalezienia genezy

Seminare. Poszukiwania naukowe 25, 95-110

2008

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KS. SYLWESTER JĘDRZEJEWSKI SDB
Wydział Teologiczny PAT, Kraków

JOM KIPPUR – PRÓBA ZNALEZIENIA GENEZY

Dzień Pojednania, Przebłagania, Przebaczenia, Dzień Pokuty, Sądny Dzień, Szabat Szabatów – to różne określenia święta Jom Kippur. Rabini nazywają je po prostu „Joma”, wskazując na to, iż jest on *stricte* dniem, najważniejszym w roku liturgicznym współczesnego judaizmu. Pojawiło się jako Jom Kippur w Starym Testamencie, w jego dość późnej warstwie, w teologii kapłańskiej, uznawanej za organizatora definitywnej postaci Pięcioksięgu.

Zasadniczym pytaniem w odniesieniu do święta Jom Kippur, jest pytanie o jego genezę¹. Ponieważ teksty kapłańskie, zawierające informacje o tym święcie, są późnej datacji, zatem należy pytać, czy mogło ono wyodrębnić się, bądź ukształtować, na bazie innego, starszego święta bądź obrzędu? Alternatywnym rozwiązaniem mogłoby być wprowadzenie go do praktyki Drugiej Świątyni, w wyniku kontrowersji wokół reform prowadzonych przez Nehemiasza – Ezdrasza. Rodzi się też inne pytanie: jakie znaczenie miało to święto w różnych środowiskach judaistycznych, w tzw. okresie międzytestamentalnym?

POLE SEMANTYCZNE TERMINU KIPPUR

Rdzeń hebrajski כפר (kpr) jest źródłem dla kilku określeń szczegółowych, czasownikowych i rzeczownikowych, z zakresu teologii ofiarniczej i pokutnej. Najczęściej pojawia się on w tekstach kapłańskich Pięcioksięgu, a jego koncentracja ma miejsce w Kodeksie Kapłańskim: 69 razy w Kpł 1-16. Rdzeń kpr wyraża ideę ekspiacji, a w kontekście języków semickich przydaje mu się znaczenia: zakrywania, zmazywania, ścierania. Pole semantyczne terminu kpr wiedzie nas do

¹ Jako raczej osobliwy należy potraktować pogląd, że obrzęd pokutny z użyciem kozła wyganianego na pustynię, jest rodzimego, izraelskiego pochodzenia; pogląd taki wyraża np. I. Zatelli, *The Origin of the Biblical Scapegoat Ritual: The Evidence of Two Eblaite Texts*, „Vetus Testamentum” 48 (1998), nr 2, s. 254-263, wskazując, że ukształtował się on bardzo wcześnie, jako obrzęd pokutny braci Józefa, pokutujących za swój czyn; obrzęd zostałby usankcjonowany przez Mojżesza.

środowiska asyro-babilońskiego oraz hetyckiego, w których rytury oczyszczenia świątyni nazwano „kuparrū”. Terminy: kupirtu i takpirtu oznaczały w mezopotamskiej literaturze magicznej pośrednika (medium), reprezentującego siłę, służącą rytualno-liturgicznemu wyeliminowaniu zła². Podobne zjawisko występuje także w Biblii, gdzie w funkcji pośrednika – reprezentanta występują zarówno elementy materialne, jak i ludzie. I tak np. w Wj 30,16 są to pieniądze; w Lb 8,19 funkcje medium spełniają lewici; w Lb 25,8-13 jest nim Pinchas, odwracający gniew Jahwe poprzez zabicie Izraelity i Moabitki. Tekst Kpł 17,11 wskazuje, że istotą ofiary przebłagania jest zachowanie życia, a środkiem staje się krew: „*Bo życie ciała jest we krwi, a Ja dopuściłem ją dla was tylko na ołtarzu, aby dokonywała przebłagania (l^ekappēr) za wasze życie, ponieważ krew będzie przebłaganiem (j^ekappēr) za życie*”. Intrygujące jest w tym kontekście sformułowanie z Kpł 17,7: „*Odtąd nie będą składać ofiar demonom (laśś^{el}irim), z którymi uprawiali nierząd. Będzie to dla nich ustawa wieczysta dla ich pokoleń*”.

Wszelka ofiara musi być, zgodnie z późną normą zawartą w Kpł 17,5, przedstawiona i składana Jahwe, w instytucjonalnie do tego przewidzianym miejscu. Łatwo się domyśleć, że norma ta została wprowadzona, aby zlikwidować trwające wiele wieków praktyki składania ofiar prywatnych, bądź też praktyki ofiarnicze w sanktuariach alternatywnych.

DZIEŃ POJEDNANIA W TEKSTACH BIBLIJNYCH

W tekstach Starego Testamentu informacje o Dniu Pojednania występują kilkakrotnie. Najbogatszy treściowo i formalnie opis zawiera Kpł 16,2-34 oraz Kpł 23,26-32. Krótka informacja znajduje się też w Kpł 25,9. Istotne informacje znajdują się także w Wj 30 i Lb 29,7-11; 18,7; Jr 36,9; Ez 45,18-20; 43,20-23³. Powstanie święta, tradycja biblijna przypisuje Mojżeszowi: Kpł 16,34; 23,26.

Kpł 23,26-31

Zacznijmy analizę tekstów biblijnych od Kpł 23, gdzie znajduje się bardzo krótki i prosty opis Dnia Pojednania, bez podania przebiegu jego rytu. Opis ma charakter jurydyczny, normatywny i zawiera informacje o czasie święta, jego charakterze, zobowiązaniach ludu, oraz uroczystą aklamację o ustawie wieczystej. Brak jest przede wszystkim tak istotnej dla rytu, jaki znajduje się w Kpł 16, informacji o ofierze dla Azazela.

² Dlatego wielu historyków religii, bez głębszego wchodzenia w teologię Kpł 16 twierdzi, że ryt Jom Kippur wywodzi się z magicznych obrzędów religijnych północno-wschodniej Syrii (Hetytów i Hurytów).

³ Por. G. Fohrer, *Glaube und Leben in Judentum*, Heidelberg 1979, s. 135; dodaje jeszcze tekst Iz 57,14-58,14.

<p><i>Kpł 23, 26 Dalej Jahwe powiedział do Mojżesza:</i></p> <p><i>27 Dziesiątego dnia siódmego miesiąca jest Dzień Przeblągania.</i></p> <p><i>Będzie to dla was zwołanie święte.</i></p> <p><i>Będziecie pościć i będziecie składać Panu ofiary spalane. 28 W tym dniu nie będziecie wykonywać żadnej pracy, bo jest to Dzień Przeblągania,</i></p> <p><i>ażby dokonano przeblągania za wasze winy przed Jahwe, Bogiem waszym.</i></p> <p><i>29 Każdy człowiek, który nie będzie pościł tego dnia, będzie wyłączony spośród swego ludu. 30 Każdego człowieka, który będzie pracował tego dnia, wytracę spośród jego ludu. 31 Żadnej pracy nie będziecie wykonywać.</i></p> <p><i>Jest to ustawa wieczysta dla wszystkich pokoleń,</i></p> <p><i>we wszystkich waszych siedzibach.</i></p>	<p>Wstęp – adresat</p> <p>Datacja święta</p> <p>Określenie wspólnotowego charakteru święta</p> <p>Określenie istoty święta: post, ofiary spalane, zakaz pracy</p> <p>Określenie sensu święta: przebląganie za winy (ludu)</p> <p>Konsekwencje: za brak postu → wyłączenie za przekroczenie zakazu pracy → śmierć</p> <p>Uroczysty dekret → gradacja święta</p> <p>Lokalizacja (?) sprawowania rytu</p>
---	--

W strukturze Kpł 23, wersety 26-31 są wtrętem pomiędzy 23,25 i logicznym następstwem w 23,32. Całość Kpł 23 to spis „czasów świętych” (por. Kpł 23,2), charakteryzujący się sposobem obliczeń ich obchodzenia. Do tego spisu został wprowadzony szabat, jako święto najważniejsze, wraz z uzasadnieniem, którym jest sześciodniowy akt stwórczy Boga. Źródło i inspiracje są oczywiste: jest nim kapłański tekst z Rdz 1,1-2,4a. Można, zatem mówić o midraszyckim charakterze Kpł 23. Po ponownym wprowadzeniu, w w. 4 następuje spis świąt, poczynając od Paschy i Przaśników, z których nie wszystkie zostają wymienione z nazwy. Wszystko wskazuje na to, że do pierwotnego tekstu Kpł 23, i tak już wielowarstwowego, wersety odnoszące się do Dnia Pojednania (Kpł 23,26-31) zostały włączone w wyniku redakcji i pomieszczone w ramach „uroczystego szabatu”, obchodzonego pierwszego dnia siódmego miesiąca (Kpł 23,24.32).

Struktury rytu Dnia Pojednania na podstawie tego tekstu ustalić niepodobna. Jediną informacją ściśle liturgiczną, jest sformułowanie: „*będziecie składać Ja-*

hwe ofiary spalane". Rdzeń קרב (qrb) jest bliski akadyjskiemu qarābu, i zakłada bardzo intymną relację z Bogiem tej osoby, która przynosi ofiarę. Ponieważ jest mowa wyłącznie o ofiarach spalanych, domniemywać można, iż jest to postać święta, w jego bardzo wczesnym kształcie. Kpł 23,26-31 informuje jedynie o dacie święta, o obchodzeniu go we wspólnocie i o dwóch warunkach, towarzyszących składaniu ofiar. Jest to post i zakaz pracy. Sens święta spełnia się w ofierze, której skutkiem ma być przebłaganie za winy ludu. Następnie hagiograf dokonuje podsumowania: jest to uroczysty dekret. Tekst hebrajski zawiera tu wyrażenie huqqat, które oznacza zwykle krótkie dekrety i zarządzenia. Biblia rozumie ten termin w sensie idei określania granicy, której nie można przekroczyć (Jr 5,22; Jr 31,35; Ps 148,6) w zakresie powinności (Wj 5,14) i obowiązków kultowych (Lb 19,21; Wj 12,43). Ale w Ps 105,10 huqqat określa przymierze, a w Ps 147,19; 105,45 i 18,23 oznacza wolę Jahwe, wyrażoną w przymierzu. Czy zatem nie jest to sugestia, w kierunku której należałoby pójść w interpretacji tekstu Kpł 23,26-31? Przecież struktura tego tekstu zawiera istotne elementy rytu przymierza: Jest kultyczne zebranie. Są partnerzy – Jahwe i Mojżesz, jako przedstawiciel społeczności. Są warunki wstępne, których synonimem jest post i warunek zasadniczy – świętowanie bez pracy. Jest główny przedmiot umowy: darowanie win. Jest element ofiarniczy: ofiary spalane. Są restrykcje, wynikające z niedochowania warunków: wyłączenie ze społeczności bądź śmierć. I jest uroczyste zobowiązanie, w postaci huqqat. Brak jedynie elementu typowego dla hetyckich i semickich rytów przymierza, czyli uczytu.

Samo święto Dnia Pojednania, charakteryzuje się rysem przebłagalnym i ma bardzo pierwotny charakter, na co wskazuje sformułowanie: „we wszystkich waszych siedzibach”. Sugeruje ono świętowanie w lokalnych sanktuariach szczepowych bądź rodowych. Z drugiej zaś strony, nie znajdujemy żadnej informacji na temat rytu, stąd można byłoby wnosić o jego przebiegu, znanym i ustalonym, zgodnym z jednolitą tradycją. Taka lapidarność opisu święta, wydaje się sugerować jego wczesną postać, niepodobna bowiem takiej uniwersalnej formy dopatrzeć się we wczesnym okresie podeportacyjnym. Kapłańskie teksty podeportacyjne charakteryzowała daleko idąca detaliczność i juredyzm. Te cechy wynikały zapewne z doświadczeń okresu deportacji, w których brak świątyni spowodował dość luźny stosunek do kultu, zwłaszcza, że zaczęły powstawać jego substytuty synagogałne. Zjawisko to potwierdzają także różne trudności wczesnego okresu restauracji. Taki stan rzeczy wymagał przywrócenia kultowi jego normatywnego charakteru, stąd w okresie restauracji podeportacyjnego Izraela ów kultyczny rygorizm. Na podstawie tego, można sformułować następujące hipotezy robocze:

A) święto Jom Kippur pochodzi z czasów przed wybudowaniem świątyni salomonowej, bądź;

B) pochodzi z królestwa północnego, z okresu, kiedy świątynia w Jerozolimie nie miała centralnego znaczenia.

Lb 29,11

Kolejnym tekstem, zawierającym informację o Dniu Pojednania jest Lb 29,11.

<p><i>(Lb 29,11) Wreszcie kozła jako ofiarę prze- błągalną,</i></p> <p><i>oprócz ofiary przebłągalnej z powodu Dnia Przebłągania</i></p> <p><i>i ustawicznej ofiary całopalnej oraz należą- cych do nich: ofiary z pokarmów i ofiar płynnych</i></p>	<p>Informacja o zakończeniu zwy- kłej ofiary przebłągalnej</p> <p>Informacja o ofierze w Dniu Pojednania</p> <p>Informacja o ofierze codziennej</p>
--	---

Ten tekst koncentruje się na rodzajach ofiar, składanych w jednym dniu. Zbiegają się w sobie rytzy ofiary przebłągalnej, ofiary codziennej całopalnej, wraz ofiarą z pokarmów i płynów, oraz przebłągalna ofiara Dnia Pojednania. Jest to tekst, który zawiera już przepisy szczegółowe, nakazujące – pomimo złożenia ofiar Dnia Pojednania – złożyć także ofiarę całopalną i ofiarę codzienną (ustawiczną). Norma ta podkreśla fakt, że w Dniu Pojednania ofiara ma charakter przebłągalny, ale nie precyzuje jej bliżej, inaczej niż szczegóły innych ofiar. Sądzić zatem można, że ryt i skład ofiar w tym dniu był znany i ustalony przez wcześniejszą tradycję. Problematyczna pozostaje identyfikacja zwykłej ofiary przebłągalnej. Czy mogłaby ona być pierwowzorem dla znanej z Kpł 16 ofiary z kozła, wylosowanego dla Jahwe (Kpł 16,9)? Tekst ten także nie pozwala na bliższe wyjaśnienie czasu powstania tego szczególnego dnia pokutno-przebłągalnego, choć z pewnością wskazuje na jego wczesną postać.

Wj 30,10

Następny tekst odnoszący się do Dnia Pojednania, pochodzi z Księgi Wyjścia.

<i>I przebłaga Aaron na rogach jego (ołtarza)</i>	Charakter święta
<i>raz w roku krwią ofiary za grzech,</i>	Datacja
<i>obrzędem przebłagania;</i>	Informacja o rycie
<i>raz w roku przebłaga na nim (ołtarzu)</i>	Ponowna datacja – wyjątkowość aktu
<i>za pokolenia wasze;</i>	Sens święta – za wszystkich Izraelitów
<i>bardzo święty będzie on (dzień) dla Jahwe (Wj 30,10)</i>	Uroczysty dekret

Wydaje się, że ten opis wyraża bardzo starą tradycję sprawowania obrzędu przebłagania w jednym, pewnym dniu roku. Wzmianka o nim, znajduje się w ramach, datowanego na późniejszy, szerokiego opisu inwestytury Aarona i jego synów. Wydaje się nie akcentować samego święta, ale raczej uprzywilejowaną wyjątkowość Aarona, jako arcykapłana. Informację o święcie można zatem tutaj traktować jako drugoplanową. W tym tekście ważna zdaje się być funkcja ołtarza kadzenia, ulokowanego przed zasłoną, prowadzącą do miejsca „świętego świętych”. Ołtarz ten służył do codziennych ofiar kadzenia. Ta informacja nie przesądza jednak, iż ryt ten sprawowany był dopiero w wybudowanej świątyni. Z tego ołtarza ofiarnik w Dzień Pojednania brał kadzielnicę z kadzidłem, wchodząc do miejsca „świętego świętych” (Kpł 16,12-13) dla dokonania przebłagania za grzechy aktualnych pokoleń⁴. I ten właśnie ołtarz, w tym dniu, również podlegał oczyszczeniu, poprzez pokropienie jego rogów krwią złożonego w ofierze cielca i kozła, nabierając od nowa sakralnego znaczenia (por. Kpł 16,18-19). Wyjaśnienie słuszności obrzędu oczyszczenia ołtarza, zawiera – późna, co prawda – prorocka krytyka jakości ludu, w tym i kapłanów: „*Jest taki, co zabija w ofierze wołu, a morduje człowieka; ofiaruje barana, a psu łeb ukręca; składa ofiarę z pokarmów, ale też z krwi wieprzowej; pali kadzidło, ale czci bóstwo nieprawie. Podobnie jak oni obrali sobie drogi i dusze ich upodobaty sobie obrzydłych bożków*” (Iz 66,3). Krytyka ta odnosi się do kapłaństwa świątynnego późnego okresu Drugiej Świątyni, stąd źródłowy tekst, informujący o starym nakazie obchodzenia Dnia Pojednania, poszerzony został o ryt oczyszczenia ołtarza kadzenia. Widać, zatem, że Wj 30,10 zawiera redakcyjne interwencje kapłańskie.

⁴ Użyte tutaj określenia „za pokolenia wasze”, zastosowane zostało na oznaczenie grup szczepowych (bądź rodowych) Izraela, współczesnych dla siebie nawzajem.

Ważną jednak informacją jest to, że doroczne Święto Pojednania zostało związane z miejscem, jakim było główne sanktuarium Izraela – Namiot Spotkania wraz z ołtarzem kadzielnym, na którym jedynie raz w roku dokonany zostanie obrzęd oczyszczenia za „pokolenia wasze”. Nie ma, zatem żadnej informacji o prześlągalnej ofierze krwawej za grzechy ludu, czy za grzechy kapłańskie, jak to ma miejsce w podeportacyjnych tekstach kapłańskich. Ponadto tekst mówi wyraźnie o Aaronie, a nie o innym kapłanie, uprawnionym do składania takiej ofiary. Sądzić więc można, że informacja w Wj 30,10 pochodzić może z jakiegoś alternatywnego środowiska, które nie akcentuje ofiary krwawej za grzech, ale ofiarę kadzenia. Następuje przy tym istotna zmiana: ofiara kadzenia, dotychczas traktowana jako ofiara za grzech kapłański, staje się tutaj ofiarą także za grzech ludu. Ten tekst także zdaje się interpretować Dzień Pojednania, jako ryt już rozwinięty, ale jeszcze nie w finalnym jego kształcie.

DZIEŃ PRZEBLĄGANIA W ROKU SZABATOWYM I JUBILEUSZOWYM

Istnieje pewien tekst, informujący o Dniu Pojednania, który występuje w jurydycznym kontekście roku szabatowego bądź jubileuszowego.

<i>„Dziesiątego dnia, siódmego miesiąca zatrąbisz w róg.</i>	Datacja
<i>W Dniu Przeblągania sprawię, że zatrąbicie w róg w całej waszej ziemi” (Kpł 25,9)</i>	Interpretacja

Tekst Kpł 25,9 wymienia Jôm hakippurîm jako kulminacyjne wydarzenie roku jubileuszowego. Wydaje się, że jest to wyraz rozwiniętego już prawodawstwa, które używa nazwy jôbêl (rok jubileuszowy), dla określenia tego, o czym mówił też tekst Kpł 23. Tam była mowa o upływie siedmiu szabatów (Kpł 23,15), tutaj o „uroczystym szabacie” co siedem lat i następnie o roku jubileuszowym. Tekst Kpł 25,9 wydaje się być późniejszy od 23,15, gdyż w sformułowaniu „uroczysty szabat” widać zintensyfikowaną interpretację prostego stwierdzenia „siedem szabatów”. W Kpł 23,22 występuje też bardziej pierwotne prawodawstwo, odnoszące się do ubogich. Kpł 25,3-9 przepis ten rozwija na sposób midraszycki.

Brak jest zatem jakichkolwiek szczegółów co do Dnia Pojednania, za wyjątkiem jego szczególnego znaczenia w centrum „uroczystego szabatu” (roku szabatowego) i roku jubileuszowego, oraz nakazu trąbienia. Ma za to miejsce, zupełnie nieprzystający do detalicznej informacji o uroczystym szabacie, dodatek o identyfikacji z nim Dnia Pojednania. Czy jest to naturalna konkluzja, czy też zachodzi tu inna możliwość?

Począwszy od Kpł 24,1 przerwany został wcześniejszy cykl zespołu krótkich informacji o świętach Izraela, zakończony konkluzją: „*Mojżesz ogłosił Izraelitom o czasach świętych dla Jahwe*” (Kpł 23,44). Kpł 24 wprowadza zupełnie inne dane i inny styl, który nie kontynuuje poprzedzającego tekstu. Widać to zwłaszcza po mającym odmienny charakter, opowiadaniu o historii pewnego człowieka, syna Izraelitki i Egipcjanina (Kpł 24,10nn), służącym wprowadzeniu nowej normy prawnej, sankcjonującej istniejący obyczaj kamienowania winnych bluźnierstwa przeciw Bogu. Ten dziwny wtřet ma być jednocześnie przesłanką dla usankcjonowania innego prawa – talionu (Kpł 24,17nn). Kpł 25,1nn jest z kolei autonomicznym tekstem, stanowiącym rozwinięcie pierwotnych, liturgicznych norm szabatowych z Kpł 23, a zwieńczony uroczystym dekretem w Kpł 24,9. Jest to podkreślenie dawnego prawa, które zostaje ukazane jako fundament wspólnoty przymierza, oscylującej ku rozumieniu siebie jako „wspólnoty kapłańskiej”. Zatem dziwna informacja o nakazie obchodzenia Dnia Przebłagania w Kpł 25,9 nie jest naturalną konkluzją. Stanowi zaś element wiążący wcześniejszy opis, który wyliczał święta Izraela (Kpł 23,44), z tekstem Kpł 25. Można sądzić, że został wprowadzony przez redaktora, dla uzyskania wrażenia jednolitości tego bloku tekstu księgi. Nie wnosi zatem wiele do próby zrozumienia genezy Dnia Pojednania.

TEKSTY KRONIKARSKIE O DNIU POJEDNANIA

2 Krn 29

2 Krn 29 zawiera opis inicjacji reformy Ezechiasza, którą młody król podjął już w pierwszym miesiącu swoich rządów. Działania rozpoczyna oczyszczenie świątyni i lewickich kapłanów. Całość zawiera się – według deklaracji Ezechiasza – w akcie odnowienia przymierza (2 Krn 29,10), co jest szczególnie istotne. Tekst nosi cechy midraszyckiego opracowania źródeł przeddeportacyjnych w środowisku lewickim⁵.

„Przyprowadzili potem kozły, przeznaczone na ofiarę za grzech, przed króla i zgromadzenie, aby włożyli na nie ręce. Potem kapłani je zabili, a ich krew wylali na ołtarz jako ofiarę przebłagalną dla zadośćuczynienia za całego Izraela, albowiem król nakazał całopalenie i przebłagalną ofiarę za całego Izraela”.

Opis ten odnosi się do akcji reformacyjnej Ezechiasza, prowadzonej w miesiącu pierwszym. Dziwna to nieco informacja o zmianie zwyczajowego terminu Dnia Przebłagania, jeśli o takowym jest tutaj mowa. Podobny zabieg stosuje autor kronikarski, zmieniając jeden raz datę obchodzenia Paschy (2 Krn 30,2 por. 30,15).

⁵ D. F. Payne, *The Purpose and Methods of the Chronicler*, „Faith & Thought” 93 (1963), nr 2, s. 63 pisze, że tekst kronikarski jest celową korektą Pięcioksięgu.

Interesuje nas tutaj jednak fakt przyprowadzenia kozłów przeznaczonych „na ofiarę za grzech” (¹et-š^eîrê hahattâ^t). Niepodobna stwierdzić z całą pewnością, czy były to dwa kozły, jako że wyrażenie š^eîrê to status constructus liczby mnogiej. Można jednak przyjąć, zwłaszcza, że w żadnym innym tekście biblijnym nie jest poświadczona większa liczba kozłów ofiary prześlągania, że były to dwa kozły. Mamy, więc do czynienia z istotną różnicą w stosunku do Kpł 29, która wymienia jednego kozła. Faktem jest informacja o nowym elemencie rytu, o włożeniu rąk na owe kozły, zbieżna z wcześniejszym tekstem Kpł 17. Jest także istotna różnica. O ile ryt Kpł 16 nakazuje zabicie jednego kozła, o tyle dane 2 Krn 29 mówią o zabiciu kozłów, nie wzmiankując odesłania jakiegokolwiek z przyprowadzonych do włożenia na nie rąk. Ponadto tekst kronikarski kontynuuje dawną tradycję z Lb, która nie przewiduje w rycie pokutnym, ofiary za arcykapłana czy kapłanów⁶.

Neh 8

Pamiętniki Ezdrasza (Ezd 3), zawierają wzmiankę o wznowieniu kultu w miesiącu siódmym (Ezd 3,6). Co dziwne, brakuje jednak jakiegokolwiek wzmianki o tak istotnym, wydawałoby się, święcie, jakim był Dzień Pojednania. Paralelny tekst z Pamiętników Nehemiasza (Neh 8), jako wydarzenie inicjujące życie kultyczne Izraela po powrocie z deportacji, prezentuje unikalny moment proklamacji Prawa i jego wyjaśniania ludowi. Zamiast typowej akcji liturgicznej związanej ze świątynią, mamy do czynienia z obrzędowością, możliwą zarówno dla świątyni, jak i dla instytucji synagogi. W dodatku hagiograf zmienia dzień obrzędu pokutnego, podobnie jak to miało miejsce w 2 Krn 29,17, potwierdzając labilność w traktowaniu historii przez tradycję kronikarską. Jeśli jednak, tekst Neh 9,1-3 przedstawić w układzie chiastycznym, oczywisty staje się zamiar hagiografa.

Datacja: A w dwudziestym czwartym dniu tego miesiąca (siódmego)

a zgromadzili się Izraelici,

b skruszeni postem i odziani w wory, z głowami posypanymi ziemią.

c I odłączyło się potomstwo Izraela od wszystkich cudzoziemców.

b' Wtedy stojąc wyznali swoje grzechy i wykroczenia swych ojców.

a' Stali, więc na swoim miejscu, a lewici czytali z księgi Prawa Pana, Boga swojego, przez ćwierć dnia, a przez drugą ćwierć wyznawali swe grzechy klęcząc przed Jahwe, Bogiem swoim.

Taki obrzęd pokutny wiąże się niewątpliwie z tradycją wybrania i odnowieniem przymierza, które wyrażone zostało w określeniu: „I odłączyło się potom-

⁶ „The festival of Sukkoth is kept as prescribed including the proper amount of daily burnt offerings” – S. J. Schweitzer, *Reading Utopia in Chronicles*, Notre Dame-Indiana 2005, s. 299.

stwo Izraela od wszystkich cudzoziemców". Sednem aktu pokutnego jest więc powrót do przymierza. Być może tekst nawiązuje do hipotetycznej, najstarszej tradycji, wiążącej akt pokuty z obrzędem odnowienia przymierza, w jednym dniu roku⁷.

DZIEŃ POJEDNANIA W Kpł 16

I wreszcie ostatni i najważniejszy tekst informujący o Dniu Pojednania – Kpł 16. Liturgiczny przebieg świątynnego obrzędu Dnia Pojednania zdaje się już na pierwszy rzut oka zawierać szereg niespójności. Ryt ofiarniczy przeplata się z przepisami o charakterze normatywnym. Sam ryt zawiera w sobie różne elementy, związane zarówno z oczyszczeniami ofiarnika (Aarona), stylizowane na zabiegi przygotowujące ryt zasadniczy, jak i elementy prześlągalne. Przebieg ceremonii w Namiocie Spotkania, przerwany zostaje przez ryt w Przybytku. Elementy właściwe dla pierwotnej tradycji liturgicznej, z czasów przed wybudowaniem świątyni, splatają się z elementami typowymi już dla tradycji świątynnej. Ryt oczyszczający powiązany zostaje z rytym ofiary całopalnej. Opis zawiera dwa różne, jak się wydaje, zakończenia: jedno związane jest z jakąś dawną tradycją prześlągalną, drugie zaś wiąże się z typową dla środowisk kapłańskich tradycją szabatową.

Złożoność występuje także w odniesieniu do osoby liturga: zasadniczo jest nim Aaron, jednak Kpł 16,32 określa kryteria odnoszące się do kapłana jako takiego. Absolutnym *curiosum* jest ponadto, jedyny we wszystkich tradycjach liturgicznych Starego Testamentu, udział w rycie tajemniczej ofiary dla Azazela. Wszystko to wskazuje na złożoność opisu Kpł 16 mającego, jak się zdaje, charakter kompilacyjny. Łączy on w sobie różne elementy liturgiczne i normatywne z różnych czasów i różnych środowisk religijno-liturgicznych.

Spróbujemy uporządkować tekst Kpł 16, dokonując wyróżnienia bloków rytów, które wykazują pewne cechy odrębności. Mogłoby to wyglądać następująco:

Wstęp

I. Ryt prześlągalnia dokonywany w Przybytku
--

Uzasadnienie szczególnego spotkania z Bogiem w Przybytku;

⁷ „The length and details of the celebration in Nehemiah 8 imply knowledge of the traditions in Lev 23:33-36, 39-43 while the two other Pentateuchal texts mentioning the practices at the festival of Sukkoth are not necessarily in view (see Num 29:12-38; and Deut 16:13-15)” – S. J. Schweitzer, *Reading Utopia in Chronicles*, dz. cyt., s. 300.

Warunki rytu w odniesieniu do Aarona jako arcykapłana, przedstawiciela stanu kapłańskiego: ofiara prześlągalna + ofiara całopalna + właściwy ubiór + rytualne obmycie;

Warunki rytu w odniesieniu do Aarona jako przedstawiciela ludu: ofiara prześlągalna + ofiara całopalna za siebie i swój dom;

Element unikalny ► Ryt losowania dwóch kozłów;

Ryt prześlągalny złożenia kozła dla Jahwe;

Ryt prześlągalny ofiary z cielca za kapłana i jego dom;

Ryt ofiary kadzielnej, w Świętym Świętych;

Ryt pokropienia krwią prześlągalni;

Ryt ofiary prześlągalnej za lud;

II. Ryt prześlągalania dokonywany w Namiocie Spotkania

Warunki przebiegu rytu;

Domniemany, analogiczny jak w Przybytku, opis rytu w Namiocie Spotkania;

III. Powrót do rytu prześlągalania w Przybytku

Oczyszczenie ołtarza – za lud (kontynuacja rytu złożenia w ofierze kozła dla Jahwe);

Kontynuacja wprowadzonego nowego elementu ► Ryt ofiary z kozła dla Azazela;

Interpretacja rytu kozła dla Azazela;

Obrzędy zakończenia rytu przez Aarona – oczyszczenie (kontynuacja rytu prześlągalania w Przybytku);

Obrzędy zakończenia rytu przez wypędzającego kozła dla Azazela – oczyszczenie (kontynuacja rytu z kozłem dla Azazela);

Obrzędy zakończenia rytu przez spalającego resztki – oczyszczenie (kontynuacja rytu prześlągalania w Namiocie Spotkania);

Uroczysty dekret ustalający zasady Dnia Pojednania: post i zakaz pracy

Interpretacja midraszycka wydarzenia: oczyszczenie i szabat

Przepisy dodatkowe: warunki, które musi spełni kapłan dokonujący rytów

W świetle tekstów biblijnych, Dzień Pojednania z Kpł 16, prezentuje się w swoim historycznym rozwoju. Święto jest złożone z kilku istniejących wcześniej i niezależnie ceremonii:

- obrzędu prześlągania za grzechy ludu;
- obrzędu prześlągania za grzechy arcykapłana i jego domu, czyli kapłanów z rodu Aarona;
- rytów oczyszczenia ołtarza;
- rytów oczyszczenia świątyni;
- obrzędu wypędzenia kozła na pustynię.

Najbardziej pierwotny wydaje się prosty obrzęd pojednania, mający zapewne swój pierwowzór w tradycji czasowo poprzedzającej istnienie świątyni. Polega on na złożeniu ofiary z kozła za cały lud. Właśnie ten zakres ofiary, wydaje się leżeć u początków kształtowania się owego święta, a jego istotą jest, mający analogie w ościennych religiach, ryt prześlągania za cały lud. W miarę upływu czasu, podlegał on pewnym poszerzeniom, aż do czasu upadku Judy w 586 roku. W okresie deportacji babilońskiej (586-538) ukształtował się zapewne substytut świątynnej liturgii pokutnej, w formie synagoidalnej. Trudno powiedzieć, z racji braku przekonujących danych, jaki on miał charakter i przebieg. Jeśli uznać, że tekst 2 Krn 29 odzwierciedla echo tego nowego obrzędu, to mielibyśmy tutaj do czynienia z połączeniem tradycji pokutnej Dnia Pojednania z ery przed-deportacyjnej, z udziałem jednego kozła, z elementem absolutnie nowym, tzn. z poszerzeniem rytów o udział drugiego kozła, też zabijanego w ofierze. Pozostaje jednak pytanie o znaczenie i symbolikę owego drugiego kozła. Wydaje się, że podeportacyjna warstwa tradycji kapłańskiej zinterpretowała i przyjęła jako drugiego kozła jakiś synagoidalny substytut i włączyła następnie do kultu świątynnego. Stąd, ofiara z drugiego kozła w Kpł 16 nie jest już ofiarą krwawą, ale ofiarą „wyniania”.

Wyrazem pewniej niezależności, a być może nawet polemiki między dwoma tradycjami rytów pokutnych, są teksty Ezd 8 i Neh 9. Pierwszy z nich odzwierciedla sentymenty związane z odnowieniem kultycznych tradycji świątynnych, drugi zaś swoją niezależność pokazuje w synagoidalnej autonomii, którą sprawiła konieczność obywatela się bez rytów właściwych dla świątyni. Być może należałoby powiedzieć, że Neh 9 prezentuje najbardziej substancjalny, i jednocześnie mający cechy substytutu, ryt pokutny z okresu deportacji. Neh 9,1-2 przebaczenie

win Izraela przedstawia bowiem w ramach synagogałnego zgromadzenia ludu z elementami bynajmniej nie ofiarniczymi. Istotą tego wydarzenia jest post, ubiór pokutny i kenotyczny akt posypania głowy prochem ziemi. Teksty kapłańskie zaś, interpretujące wcześniejsze, liturgiczne rytury pokutne, w późnym swym rozwoju przełożyły pierwotne rozumienie grzechu, połączone z obowiązkami ofiarniczymi, na związek grzechu z powinnością materialną⁸. Nie zmieniło to, co prawda, rytu jako takiego, niemniej jednak zmienione zostało jego znaczenie.

Kiedy, po powrocie z deportacji, zaistniała możliwość kultu świątynnego, ten najprostszy ryt zastępczy, wywodzący się z synagogi, zastąpiony został powrotem do tradycyjnego obrzędu sprzed deportacji i potem uzupełnieniem tradycyjnej ofiary Dnia Pojednania o ryt ofiarniczy z udziałem drugiego kozła. Zrazu jest to ofiara krwawa. Deportacyjny zwyczaj przetrwał w postaci substytutu w synagogałnej liturgii pokutnej. I wreszcie, najpełniejszego kształtu nabrał ryt Dnia Pojednania w liturgicznej praktyce świątynnej, której obraz daje tekst Kpł 16. Ciągłe jednak otwarte pozostaje pytanie o kolejną reinterpretację ofiary z drugiego kozła, czyli o kozła dla Azazela. O ile, bowiem w początkowej fazie odżywiania i restauracji kultu Drugiej Świątyni, kozioł ów, przeznaczony jako ofiara za lud, po włożeniu rąk był zabijany, o tyle w najpóźniejszej formie tego rytu, jest on odsyłany na pustynię. Skąd się wziął ten obyczaj? Czy istniał samodzielnie wcześniej? I co on oznacza⁹?

Jeszcze innym elementem rytu Dnia Pojednania jest ofiara za kapłana i kapłaństwo. Jakie jest źródło tej ofiary? W Dniu Pojednania arcykapłan, oczyszczając w pierw siebie i święte kapłaństwo, powraca do źródeł wyboru przez Boga Aarona do sprawowania swej funkcji. Obrzęd samooczyszczenia przez arcykapłana zawiera więc w sobie, jako pierwotną, ideę autonomii Boga wybierającego swoje sługi. Oczyszczenie ludu, analogicznie, winno być rozumiane jako powrót do stanu pierwotnego, w którym Bóg sam podejmuje decyzję o wyborze Izraela. Zatem tak, jak najprawdopodobniej istniał doroczny rytuał odnowienia przymierza, tak też Dzień Pojednania byłby rytuałem nawiązującym do wybrania Izraela na lud Boży i zawarcia przymierza.

LITERATURA APOKRYFICZNA O DNIU POJEDNANIA

W rozwikłaniu kwestii genezy Dnia Pojednania, może pomóc literatura apokryficzna. Idea nawrócenia, jakkolwiek ujęta w kategoriach deterministycznych, jest obecna w ApAbr. Z tekstu ApAbr 13,15 wynika, że grzechy ludzkie przechodzą na Azazela. W wizji idealnego Edenu (ApAbr 21) widać naród stojący po

⁸ Por. D. E. Oakman, *Culture, Society, and Embedded Religion in Antiquity*, „Biblical Theology Bulletin” 35 (2005), nr 1, s. 7.

⁹ Na te pytania stara się odpowiedzieć S. Jędrzejewski, *Kozioł dla Azazela*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 60 (2007), nr 1, s. 5-16.

prawej stronie wraz z Azazelem, w odróżnieniu od strony lewej, gdzie znajdują się inne narody (por. Mt 25,33). Bóg, stwórca wszystkich narodów, wyróżnił jeden z nich – Izraela, który jednak jest ludem grzeszącym przeciw przymierz. Ilustruje to towarzystwo Azazela. Oni mają się narodzić z Abrahama i stać się ludem Boga (ApAbr 22,5). Sam Azazel w końcu poddany zostanie Mesjaszowi, którego uzna i złoży mu hołd (ApAbr 29,6). Mamy tutaj do czynienia z ludową teologią, w myśl, której na Azazela zostają złożone grzechy Izraela. Azazel wyrażałby, więc ten rodzaj grzechu, który przeczy nadziei na stanie się ludem wielkim (obietnica dana Abrahamowi) i wyraża grzech zwątpienia w odzyskanie całej ziemi Izraela (obietnica dana Mojżeszowi). Grzechy te są wykroczeniami przeciw przymierz Boga i Abrahama, oraz przeciw nadziei, która towarzyszyła wyjściu z Egiptu, usankcjonowanej w przymierzu synajskim. Mamy, więc do czynienia z zabiegiem etiologicznym, z okresu podeportacyjnego. Ta myśl teologiczna, zbieżna jest z jej liturgicznym wyrazem w Kpł 16, gdzie arcykapłan, wkładając ręce na kozła, składa nań grzechy Izraela.

Kozioł dla Azazela, byłby aktem prześlągalnym, odsyłającym grzech braku wiary w obietnice Boże oraz grzech zwątpienia w przyszłą wielkość Izraela (ApAbr 9,4). Kontekst wskazuje zatem na grzech przeciw Bogu Jednemu. Wyraża to ApAbr 7 poprzez proces intelektualnego poszukiwania Jednego Boga z finalnym stwierdzeniem w 7,11: „*Ten jest prawdziwym Bogiem, który stworzył ...*”. Nadto ApAbr 8,4 zakończona jest wezwaniem: „*Odejdź od swego ojca Tarego, wyjdź z twego domu, abyś i ty nie zginął w grzechach domu twójego ojca*”.

Analogia znajduje się w Jub 12,2-4 gdzie Abram prosi swego ojca Teracha o zarzucenie czci bożków:

„Jaką pomoc lub korzyść mamy z tych bożków, które ty czcisz i którym się kłaniasz? Bowiem nie ma w nich ducha, nic nie mówią, a są tylko zasadzką dla serca. Nie oddawaj im czci. Czcij natomiast Boga z nieba, który zsyła deszcz i rosę na ziemię, który stworzył wszystko na ziemi.”

Wnioski te zdaje się potwierdzać apokryficzna Księga Jubileuszów (Jub) 5,17-19:

„Dla dzieci Izraela zostało zaś tak napisane i postanowione: «Jeżeli nawrócą się do Niego w sprawiedliwości, On przebaczy wszystkie ich grzechy i zmaże wszystkie ich przewinienia». Jest bowiem napisane i postanowione: «Raz w roku On zmiłuje się nad wszystkimi, którzy nawrócą się ze swoich błędów». Lecz dla wszystkich, którzy znieważyli swą drogę i zlekceważyli (otrzymaną) radę przed potopem, On nie miał żadnego względu, z wyjątkiem Noego, dla którego On okazał wzgląd z powodu jego synów, których ocalił od wód potopu i dlatego, że serce jego (Noego) było prawe we wszystkich jego drogach tak jak to było mu nakazane. On nigdy nie złamał niczego z tego, co zostało dla niego postanowione.”

Księga ta¹⁰, datowana na pierwszą połowę II w. przed Chr., wywodzi się ze środowiska gorliwych obrońców judaizmu przed wpływami helleńskimi. Ponieważ eksponuje normy kultyczne i osobę Lewiego, sądzić można, że reprezentuje poglądy kapłaństwa lewickiego. Znajdujemy tutaj odniesienie do święta obchodzonego „raz w roku”, kiedy Bóg zmiłuje się nad wszystkimi, którzy się do Niego nawrócą. Wymienienie w tym kontekście Noego, wprowadza odniesienie do przymierza z Abrahamem, tak jak w ApAbr.

Księga Jubileuszów zawiera też inną tradycję, nakazującą obchodzenie dnia żałoby w dziesiątym dniu siódmego miesiąca:

„Zostało postanowione dla dzieci Izraela, aby urządzili żałobę w dziesiątym dniu siódmego miesiąca – w dniu, w którym zostało doniesione o Józefie Jakubowi, jego ojcu prowokując jego rozpacz. Będą mogli dokonać ekspiacji za siebie samych ofiarując młode kozłą dziesiątego dnia siódmego miesiąca, raz do roku, z powodu ich grzechu, ponieważ sprowadzili smutek na ich ojca, który opłakiwał swego syna Józefa. I ten dzień został ustanowiony by w nim płakali z powodu ich grzechu i z powodu wszystkich ich wykroczeń i z powodu wszystkich ich błędów i by w ten sposób mogli się oczyścić tego dnia, raz do roku” (Jub 34,18-19).

Datacja jest dokładnie taka sama, jak ta nakazująca obchody Dnia Pojednania w Kpł 16. Motywem żałoby, połączonej z ofiarą ekspiacyjną z kozła, jest postępek, jakiego dopuścili się bracia w stosunku do Józefa (por. Rdz 37). Ponieważ ciągle mamy do czynienia z wydarzeniami sprzed wyjścia z Egiptu i zawarcia przymierza na Synaju, ta tradycja pozostaje w głębokim związku z Abrahamem. Właśnie Jakub, jako pierwszy, realizuje obietnicę mnogości narodu. Jego dwunastu synów jest protoplastami wszystkich szczepów, a więc całości Izraela. Inny rodzaj uzasadnienia kozła składanego w ofierze nie zmienia jego znaczenia. Są to grzechy sprzeciwiające się możliwości zrealizowania przez Boga obietnicy danej Abrahamowi. Ponieważ zarówno ApAbr, jak i Jub, są późniejsze niż tekst Kpł 16, należy uznać zależność tej idei w ApAbr i Jub od biblijnej tradycji wyrażonej w Kpł 16. Jeśli teksty apokryficzne poprawnie interpretują sens Dnia Pojednania, to można uznać, że jego istotą jest związek z przymierzem. Takie też, jak się wydaje, jest pierwotne znaczenie tego dnia, w najstarszych tekstach biblijnych. Na pierwszym, szerokim planie, znajduje się oczyszczenie z grzechów i powrót ludu do więzi z Bogiem. Punktem odniesienia byłoby przymierze na Synaju. Jednakże w najgłębszych i najstarszych warstwach Dnia Pojednania tkwi pierwotna idea tego święta. Jest nią odnowa nadziei na realizację obietnic, które Bóg złożył Abrahamowi, zawierając z nim przymierze.

¹⁰ Por. A. Kondracki, *Księga Jubileuszów*, w: *Apokryfy Starego Testamentu*, red. R. Rubinkiewicz, Warszawa 1999, s. 260.

PODSUMOWANIE

Pokutny ryt pojednania sprawowany był, poczynając od najstarszych etapów rozwoju przyszłego Ludu Przymierza. Potem, w okresie istnienia świątyni salomonowej, zarówno w samej świątyni, jak też i poza świątynią w Jerozolimie. W ramach lokalnych, często bardzo starych tradycji, w lokalnych sanktuariach, a nawet w lokalnych grupach szczepowych czy rodowych, praktykowano ten ryt, zrazu w postaci bardzo prostej. Pierwotna tradycja (Lb 28-29) nie nazywa tego święta, ale mówi o zwołaniu świętym w dziesiątym dniu siódmego miesiąca. Definitywny, biblijny obraz Dnia Pojednania, prezentuje Kpł 16. Wydaje się, że po-deportacyjny tekst Kpł 16 jest kapłańskim midraszem halachicznym do wcześniejszego tekstu Kpł 23,26-32, który swoje źródło miał w jeszcze wcześniejszych tekstach Lb 28-29 i Wj 30. Jednak początki praktyki dorocznego rytu pokutnego giną w mrokach historii. Jeśli uznać, że tradycja interpretacyjna tego święta przetrwała w popularnej teologii apokaliptycznej (apokryficznej), to jego początki wiązałyby się z bardzo wczesną, coroczną praktyką pokutną seminomadycznych plemion hebrajskich. Widać w tym nadzieję na spełnienie się obietnic przymierza z Abrahamem.

JOM KIPPUR – AN ATTEMPT TO FIND ITS ORIGINS

Summary

The penitential rite, describe in the Book of Leviticus, was performed in the earliest, ahistorical stage of development of the chosen nation. This rite was practised in the Salomon's Temple and in local churches as well. Originally (Nb 28-29), there was no name for the rite, however the calling of assemblies is known in the seventh month, on the tenth day of the month. Definitively, the biblical scene of the penitential rite is presented in the Book of Leviticus (Lv 16). It is supposed that, the after-deportation text of Leviticus (chapter 16) is a sacerdotal halachic midrash of previous text (Lv 23; 26-32), which is based on different texts (Nb 28-29 and Ex 30).

The whole text was supplemented with a penitential rite from the deportation time. Yet, the origin of the annual penitential rite remains unknown. If we acknowledge that the interpretation of the rite has survived throughout the centuries in apocryphal theology, then we can associate its origin with annual penitential rite of seminomadic Hebrew tribes. Hence, we can connect the feast with a hope of fulfillment the promise made by God with Abraham.

Nota o Autorze: Ks. DR SYLWESTER JĘDRZEJEWSKI SDB – adiunkt w Katedrze Hermeneutyki Biblijnej i Judaistyki Wydziału Teologicznego PAT w Krakowie. Zajmuje się zagadnieniami judaizmu okresu biblijnego i żydowską literaturą międzytestamentalną.

Słowa kluczowe: Jom Kippur, pokuta, tradycja kapłańska, ofiara przebłagalna, Azazel, literatura apokryficzna